

Хөгжүлдениң бурунгаар базымы

ДЕЛЕГЕЙНИНҢ ДЕЛГЕМИНЧЕ

Россияның Чазаның Баштыңы Дмитрий Медведев «Кызыл» чурттар аразының аэропортун ажыдар дугайында айтышкынга атты август 28-те салган. Ол документ Россия Федерациязының кызыгаарын тарты чүк-пассажирлер эртер хей талалыг пунктуна аэропортка тургузарын онааган.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол ооң дугайында социал четкилерде дыңнаткан. «Азааш — кылдым. Чурттар аразына ужуларынга «Кызыл» аэропорту ачыттынган. Дмитрий Анатольевич ооң дугайында айтышкынга атты алган. Амдызында ол херек апарган үелерде ажылдаар. Тываны таварты чурттар аразының маршруттар аны немежи эгелээр, ол доктаамал чурумче шилчири. Истиң аэропортувуста кызыгаар пунктузу хей талалыг статус-биле ажылын эгелээр, чүгле кожавыс моолдар аес, а өске чурттарның хамаатылары-биле ужул турар аар» деп ында бижээн.

Республиканың Чазан Тываны таварты чурттар аразының ужуушкунун организастаар деп саналды алганда-ла кириген. Шолбан Кара-оол аэропортту хоозуралган камгалап, 2015 чылдан эгелеп аэропорт комплекзин алуру-биле чаарткан соонда, ол саналды боттандырып ыдаан. Аэропорттун оран-савазын 3 чыл иштинде алуру-биле чаартырынга 3 млрд рубльди чарыгдаан. Аартылга ажылдарының соонда ужулду-хондурар шөлдү км-ге узаткан, чер кырының албаннарын база оларның чүжүн чаарткан, аэропорт кандыг-даа хемчээлдиг самолёттарны хүлээп алыр аргалыг апарган.

Аэропорттун хандырылгасында ужуушкуннарны дөрт же калбартыр. Пекин база Урумчу (КУР), Улан-Батор база Бангом (Моол) биле Тываның найысылалының аразын-

га агаар аргыжылгазын тургузар дугайында Кыдаттын болгаш Моолдун эрге-чагыргалары-биле баш бурунгаар дугуржылгалар бар.

Тыва делегей рейстерин ажыдыптарга, пассажирлерниң аргыжылгазы амгы үеде 33,7 муң кижиге турганындан, 2030 чылда 249,3 муң кижиге чедип, 7,4 катап көвүдээр ужурулуг. Ук телевилел регионнун социал-экономиктиг хөгжүлдизинге улуг салдарны чедирер. ТР-ниң Экономика яамызының санап турары-биле алырга, делегей аргыжылгазын ажыдыптарга, чурттакчы чоннун ужулары бир кижиге онааштыр 0,11 чедип (РФ-те — 0,64), азы чеди катап көвүдээр.

Чаартылганың эки талазы — Тывада бизнес ажылынга таарымчалыг байдалдар тургустунуп, республикаже инвестиция салышкыны улгадып, туризм сайзыралы шапкынчып, чаа ажылчын олуттар тургустунар. Ажыл чоктарның саны ийи катап эвээжеп, чурттакчы чоннун орулганы көвүдөп, амыдыраарының кудуку хемчээлинден эвээш шалыңныг кижилерниң саны кызырлыр деп, экономистер санаан.

Хүннүн медээлери

АНЫЯК ӨГ-БҮЛЕЛЕРГЕ ЧУРТТААР ОРАН-САВА

Ырак-узак Тере-Хөл кожууннун аныяк специалистери чурттаар оран-сава тудуп алырынга көрдүнгөн (сертификат) шынзылгаларны алган. Бо чылын ТР-ниң Тудуг яамызының шугуму-биле 15 өг-бүлө 1 сая 500 муң рубльди алыр. Оон аңгыда «Аныяк өг-бүлелерге чурттаар оран-сава» деп программа-биле 800-900 муң рубльди өг-бүлелерге аңгылап бээр. Чаңгыс кол негелде — бажынының ханаларына чедир боду тудуп алыр ужурулуг. Чүгле оон соонда күрүне деткимчезин алыр. Программаның киржикчилери аныяк башкылар, эмчилер болгаш тус черниң чагырга чериниң ажылдакчылары бо эптиг арганы ажылдааннар. Келир 2020 чылда мындыг хевирлиг дузаламчы база уламчылаар, 30 өг-бүлө ээлчегде турарын кожууннун чагырга чери дыңнаткан.

КЫЗЫЛДЫҢ ЫДЫК ЫРЫН ХОР КҮҮСЕДИР

Сентябрь 7-де хоорай хүнүнде Кызылдың гимнин хей кижиден тургустунган ыры коллективи (хор) күүседир. Бо хүннерде репетиция белеткел ажылдары чоруп турар. Найысылалдың ыдык ырын 2012 чылда чогадыкчы мөөрейниң түңнелинде хүлээп алган. Кызылдың хоорай Хуралының 44-кү сессиязынга «Кызыл, Кызыл» деп гимни орус, тыва дылдарга «Найысылал» ансамбли күүсеткен. Депутаттарның мурнунга ыдык ырын авторлары композитор Сергей Бадыраа, чогаалчы Эдуард Мижит өөрүп четтиргенин илередип, сөс алган. Оон эгелээш-ле хоорайның гимнин сессия эгелээр мурнуу чарында база байырлыг хемчеглер үезинде күүседири чаңчыл апарган. Бо чылын найысылал Кызылдың ыдык ырын сентябрь 7-де Арат шөлүнге хейнүн ыры күүседир.

“АЗИЯНЫҢ ТӨВҮ” — АНЫЯКТАР СЕСЕРЛИИНДЕ

Хөйге билдингир «Азияның төвү»obelisk — тураскаалдың эрги хоолгазын хоорайның бир чараш булуңунга тургузар талазы-биле чурттакчыларның кириген хей санныг делеглерин өөренип көргөш, Кызылда аныяктар сесерлиин таарымчалыг деп шиитпирни Кызылдың мэриязы хүлээп алган. «Тываның төөгүзүнчө киргенobelisk амгы үеде уттундурган, үрели берген чыдар. Ону көргөш, сагыш-сеткилим аарып келир-дир» деп чагаа кириген кижилерниң аразында бир херээжен кижиниң фото-чурук кожуп каан дилээ аңаа улуг салдарлыг болган.

САМБО ХҮРЕШТИ ОЛИМПИЙ ОЮНАРЫНЧЕ КИРИГЕН

Делегей чергелиг олимпий комитетиниң хуралына самбону түр када чайгы Олимпий оюнарынче кириер шиитпирни үндүргөн. Бо медээни делегей чергелиг самбо федерациязының удуртукчузу Василий Шестаков бадыткап турар. Делегейниң олимпий комитетиниң президентизи Томас Бах «Олимпийжилерниң өг-бүлезинче киргениңер-биле байыр чедирип тур мен» деп СМС чагааны телефон дамчыштыр чорутканын ол дыңнаткан. Тыва Республикага ол өөрүнчүг медээ. Чүге дизе, самбога Россияның дөрт дакпыр, делегейниң 2 дакпыр чемпиону Саян Хертек Олимпий оюнарынга кирип болур. Ындыг-даа бол, ону келир 2020 чылда Японияның Токио хоорайга эртер чайгы Олимпий оюнарынче эвес, 2024 чылда кириеринге бүзүрээр апаар деп, спорттун бо хевириниң специалистери тайылбырлап турар.

Чазак Даргазы социал четкилерде

АНЫЯКТАРНЫҢ ЭГЕЛЭЭШКИНИ ДЕТКИМЧЕНИ АЛГАН

Бо чылдың июль төнчүзү, август эгезинде «Алдын-Булак» этно-культураның туризм комплекзинге «Тываның лидерлери-2030» аныяктар шуулганы болуп эрткенин билир бис. Аңаа Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол бурунгаар көрүштүг аныяктарның төлөвилелдери-биле таныжып, шуулганның киржикчилери-биле ужуражып, оларның санал-оналын дыңнап, улуг кичээнге салган. Ол ужуражылгага көдүртүнүп турган айтырыглар халас барбаан дээрзиниң көскү херечизи, эрткен хүннерде Шолбан Кара-оол шуулган киржикчизи-биле база катап ужурашкан. Ужуражылга эки түңнелдиг болган. Ол дугайында Чазак Даргазы социал четкилерде бижээн.

«Шак мындыг оолдарга канчап дузалашпас боор. Чиңгис чаагай ажил-херек – эки турачы дилээшкин отрядын тургузар дээш, кызып турар. Ооң оозу болдунуп эгелээн. Чиңгистин бо эгелээшкини-биле Россияның камгалакчылар эвилелиниң тыва-да салбыры тургустунуп турары бо. Бо эвилел берге байдалга таварышкан улуска дуза кадып, чаагай херектер кылырындан чалданмас аныяктарны мөөңнөп турар.

Студентилер болгаш эки турачылардан тургустунган отряд-биле профессионал камгалакчылар эгин-кожа амдызында хөй-ниитижи байдалда ажилды чорудуп турар. Ол дээрге дыка улуг дуза, деткимче-дир, кажан онза байдалдар үезинде секундалар

улуг роль ойнап турар үеде, эжеш холдар алдын-биле дөмей үнелиг апаар болгай. Чиңгис дыка хөй чаа бодамдар болгаш саналдарлыг: школаларга кичээлдер эрттиреринден эгелээш, камгалакчыларны өөредир курлавыр төп тургузарынга чедир.

Бо оолдарга эки турачы камгалал отрядының турар оран-савазының дугайында айтырын шиитпирлежип бээри-биле организациялар удуртукчуларындан дилээн мен. Чиңгистин камгалакчылар хүнүн уткуштур концерт органиастаар дээн бо эгелээшкин деткир мен. Амдызында бо ышкаш сагыш човангыр, өскелерге үлегерлиг улус барда, республикавыстың сайзыралы кажан-даа ара туруп кагбас!».

«Тыва харылзаа информ» 75 чылын байырлаан

УРАН ТАЛАНТЫЛЫГ ХАРЫЛЗААЧЫЛАР

Сентябрь 3-те республикада база бир улуг компания «Тыва харылзаа информ» 75 чыл-даан байырлалын демдегледип эрттирген. Ол хүн Улусчу чогаадылга бажыңыга бүдүрүлгениң аныяк салгалы харылзааның хоочуннарынга, аалчыларынга чараш самын бараалгатпышаан, чылы-биле уткуп ап турганнар. Ооң-биле чөргөлөшпүр «Харылзаа адыры эрткен болгаш амгы үеде» деп дериг-херекселин көргүскени база уругларның чуруктарының делгелгеви чоннуң сонургалын хаара туткан.

Залда олуттарны шыгырт долдур ээлепкен чонга байыр чедиришкенин үзүктөлбээн. Тываның Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оол байыр чедирип, харылзаачыларның ажилын база онзалап демдегледип. «Чылдан чылче харылзаа адыры хөгжүп олурар. Бир дугаар телефон удазынындан эгелээш, бо хүннерде интернет четкизинге чедир шилчилгелиг үе-чаданы эртип, сайзыраан. Ырак-узак суурларже харылзааның удазыннарнын шөйүп, чонну харылзаштырып турар республикада ажылы көскү улуг бүдүрүлгө бо...» – деп, Дарга чугаалаан. «Тыва харылзаа информ» компанияның чиңгине директору Сылдыс Хертек ажил-агыының дугайында делгереңгей илеткелди кылган. Оон аңгыда бо бүдүрүлгө чериниң республикадан дашкаар кады ажилдап турар инвесторлары база байыр чедирип, моон-даа соңгаар кады демниг ажилдарын күзээш, белек-селектерин тывыскан.

Харылзаа адырынга үлүг-хуузу кирип чораан болгаш чедишкенин ажилдап турар ажилдакчыларга шаңналдарны тывыскан. РФ-тин Харылзаа болгаш чурагайлыг хөгжүлдө яамызының Хүндүлел бижин Сергей Осурчан, Татьяна Светышева олар алганнар. Тываның Баштыңының шаңналдарын Владимир Луночкин, Лариса Фомичева, Шолбан Сарыглар, Оюмаа Доржу, Владимир Илларионовка тывыскан. База «Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» деп хүндүлүг атты харылзааның хоочуну Наталья Тавберидзеге, ол ышкаш харылзаа адырының херек демдээ-биле Мөңгүн-оол Кууларны шаңнаан. ТР-ниң Дээди Хуралының Хүндүлел бижин Сергей Осурчан, Татьяна Светышева олар алган. ТР-ниң Харылзаа яамызының хүндүлел бижинге Буян Даржай, Шораан Монгуш, Айдың Ховалыг, Оюмаа Монгуш болгаш Алдынай Чечен олар төлептиг болганнар. А харылзаа адыры дээрге, шынап-ла,

белен эвес ажилдың бирээзи. Ынчангаш үстүнде харылзаачыларның ак сеткилдиг ажилдап келгенин үнөлөп, ат-сывын адап демдеглээри чугула.

Байырлалга ыры-хөгжүм чаңгыланып турган. Харылзаачыларның уран талантынын хоочуннар-даа, аалчылар-даа магадап көргөн, диңмиттиг адыш часкаашкыннары үзүктөлбөй турган. Шаңнал-мактал алган харылзаачылар боттарының өмүнээзинден четтиргенин илередип, өөрүшкү-биле үлөшпү.

Наталья Тавберидзе, электри харылзаачының хоочуну: «Баштай-ла харылзаачыларга байырла-биле чедишкенин, кадыкшылды күзээш. Оон ыңай Тываның Чазаның болгаш ажилдап чораан коллективимге мээң ажил-агыымны үнөлөп көргени дээш база бедик шаңнал тывысканынга өөрүп-четтиргенимни илередир-дир мен. Хөй чылдар дургузунда бо-ла харылзаа адырынга ажилдап келдим. Ам дыка сайзыраан-дыр, интернетти чугаалаарга-ла, четчир. Бо коллективте аныяктарның ажилдап келгени кончуг эки-дир, ам-даа бурунгаар чүткүлдүг, чедишкенин илередип ажилдаарын күзээр-дир мен».

Алевтина Монгуш, харылзааның хоочуну: «Мен Чадааның төп харылзаа адырынга 1987-ден 1990 чылга чедир ажилдадым. Кады ажилдап турган бригадирим Тамара Монгуш. Оон Кызылдың төп харылзаачыныга ол-ла ажилымны уламчылаан мен. Хоорайның харылзаа ажилынга 2010 чылга чедир бо-ла бригадирим-биле кады бараан бооп чорааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнгөн бис. Байырлалда келген эш-өөрүвүске, аныяк коллегаларымыска эки ажилдаарын күзээр-дир мен».

Оюмаа Монгуш, аныяк менеджер: «Бистин ажилымысты үнөлөп, шаңнап-мактап турарынга өөрүп тур бис. Моон-даа соңгаар күжүмнү харамнанмай, кажан-даа, кандыг-даа үеде бараан болурунга белен мен».

Шынап-ла, Тываның харылзаа адыры дыка хөгжээн, үениң агымындан чыда калбайн сайзырап турары өөрүнчүг. Байырлалга келген удуртукчулар-даа, хоочуннар-даа ону онзалап, демдегледип турду. Харылзаачыларның байырлалы таварыштыр янзы-бүрү хемчеглер чыл төнчүзүңге чедир уламчылаар.

Асия ТҮЛҮШ.

Ада ТЮЛЮШТУҢ тырттырган чуруктары.

Чогаалчы, альпинист болгаш хей-итижи Маадыр-оол Ховалыгның өлүгүлели-биле 2002 чылда үндүргөн «Хоозураан Тыва», ооң соонда «Хоозураан Тыва – 2: 5 чыл эрткенде» деп номнар республиканың чурттакчылыгынун аразына шугаазын болгаш үрээзинни оттурган.

Тыва Республиканың статистика тала-биле күрүнө комитетинден алдынган чуртагаларга болгаш 2000 чылдар эзинде тырттырган фото-чуруктарга ыялгаш, 1992-2002 чылдарда Тывага социал-экономиктиг сандараашкынны «Хоозураан Тыва» деп номда көргүскен. Ном тыва дылга парлаттыг. Ооң онда 5 чыл эрткенде «Хоозураан Тыва – 2: 5 чыл эрткенде» деп номну үс дылга парлап үндүргөн. Бо номга социал-экономиктиг сандараашкынның амчылап турарын көргүскен.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының үшкү чыгыжының депутаттарының 2019 чылдың сентябрь 8-те болур соңгулдаларының бүдүүзүнде «Хоозураан Тыва», «Хоозураан Тыва – 2: 5 чыл эрткенде» деп номнар «Сайзыралче 2007-2019» деп немелде кезек-биле кадыкчы ном кылдыр катап парлаттыг. Немелде кезекте Тываның 2007-2019 чылдарда сайзыралын өңүг фото-чуруктар болгаш статистиканың сандараашкыны-биле бадыткап көргүскен. Номну ады «Сайзыралче 2007-2019, хоозураалдан 1992-2002, 2002-2007».

Бо номну соңгукчуларга болгаш мчукчуларга таныштырарын Тыва Республиканың Чазаның Даргазының алакчызы – Тыва Республиканың Штыңының Администрациясының болгаш Тыва Республиканың Аппарадының чуртукчузу Анатолий Дамба-Хуурак Алн-Маадыр аттыг Национал музейинин залдар залына эрттирген.

«Тыва Республиканың баштайгы чыгыжы сөөлгү Президентизи Шериг-оол Ооржак Красноярск крайның

Үениң демдектери

САЙЗЫРАЛЧЕ

телевидениезиниң 8-ки каналына чугаазына Тывада социал-экономиктиг байдалды бактаарга, Шериг-оол Дизижилович 1992-2007 чылдарда Тываны удуртуп турда, чүү болуп турганын билир киж «Хоозураан Тыва», «Хоозураан Тыва – 2: 5 чыл эрткенде» деп номнарны ооң автору Тываның улустун чогаалчызы Маадыр-оол Барыштаанович Ховалыгның чөлшээрели-биле катап парлап үндүрдүм – деп, Анатолий Дамба-Хуурак чугаалаан. – Чүге дээр ол үеде Тывага чүү болуп турганын амгы үениң аныктары билбес. Олар шынны билеп алзын»

Тыва Республиканың Дээди Хуралының үшкү чыгыжының депутаттарының 2019 чылдың сентябрь 8-те болур соңгулдаларына киржип турар Андриян Ооржакка болгаш ооң адазы Шериг-оол Ооржакка бодунуң хамаарылгазын база Анатолий Дамба-Хуурак илереткен. «Эрге-чагырганы бодунуң оглу Андриян Дамчыдып бээр деп күзелин Шериг-оол Дизижилович боттандырар деп турары билдингир-дир. Оглунуң политикага депшилгезинге Тываның баштайгы Президентизи Россияның либерал-демократтыг партиясын шилип алганы шуут-ла билдинмес-тир – деп, ол чугаалаан. – Владимир Жириновскийниң политиктиг кыйгыры билдингир-ле болгай: Россия – чүгле орустарның күрүнези. Ындыг болбас ужурлуг. Россия хей националдыг күрүне деп ооң Конституциясында бижип каан. Тыва – чүгле тываларны деп баар болзувусса, оон чүү үнерил? РЛДП-ниң дузазы-биле Андриян Ооржак Тывага чүнү кылыр деп турарыл? Тыва Республиканың Дээди Хуралының үшкү чыгыжының депутаттарына соңгудуп

алырын кордап турар РЛДП-ниң тала-лакчылары 51 кижиниң 26-зы өске девискээрлерден. Владимир Жириновскийниң Россия – чүгле орустарның күрүнези деп политиказы-биле Тывага чүү бооп болуру? Ынчангаш чаңгыс чер-чурттугларым соңгулдаларга кончуг бодамчалыг болурун күзээр-дир мен».

Сентябрь 8-те болур соңгулдаларга белеткел, оларны эрттирери хей-ниитиге айыыл чок болурун эрге-чагырганың шупту чадалары болгаш эрге-хоойлу камгалалының органнары долузу-биле хандырар ужурлуг дээрзин Анатолий Дамба-Хуурак айткан. Соңгулдалар үезинде республикага өске девискээрлерден РЛДП-ниң тала-лакчылары кээр деп бадыткаттынмаан медээлер барын база ол дыңнаткан. Бир эвес РЛДП-ниң кордакчылары соңгулдаларга «ойнады» бээр болза, олар хоойлу-чурумга дүүшпес чүүлдерни доюлдуруп, аңаа чылдаганааш, Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттарының сентябрь 8-те соңгулдаларына хамаарыштыр политиктиг лозунгуну Федералдыг деңгелге РЛДП үндүрүп болур деп каразыгны Анатолий Дамба-Хуурак илереткен.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттарының сентябрь 8-те соңгулдаларының түңнелдери Тываның чонунуң мерген угаан-медерелиниң ачызында чогумчалыг болуруна идегелин Анатолий Партизанович илереткен.

Күш-ажылдың хоочуну Анай Балчыровна Кара-оол сөс алгаш, «Чаңгыс аай демниг Россияның» соңгулда мурнуу чарында кампаниясын сентябрь 6-га чедир улам күштелдирерин саналдаан. Шериг-оол Ооржак Тывада байдалды

Красноярск крайның телевидениезиниң 8-ки каналына карартып чугаалааны ол девискээрде чурттап, ажилдап турар тываларга тус черниң чамдык чурттакчыларының талазындан багай салдарны чедирип болур деп соңгукчу Ульяна Бичелдей чугаалааш, Шериг-оол Дизижилович Тываның хөгжүлдери дээш ажилдап чораан, ооң кылган эки чүүлдери бар, Андриян Ооржак соңгулдаларда киржирде, РЛДП-ге эвес, адазының кылган чүүлдеринге даяныр ужурлуг турган деп демдеглээн.

«Сайзыралче 2007-2019, хоозураалдан 1992-2002, 2002-2007» номга үнелелди Ульяна Бичелдей берип, аңгы-аңгы үелерде Тываның социал-экономиктиг байдалдарын чөптүү-биле деңнеп сайгарып, кым кандыг кижил, ол чүнү кылганын номда көргүскен-дир деп чугаалаан.

Амгы үеде бо номну чон ортузунда тарадып турар. Сентябрь 8-те соңгулдаларга чоннуң шилишкенинге бо ном база салдарлыг бооп болур.

Шаңгыр-оол МОҢГУШ,
«Тыва медиатрупу» чуруу.

“Шынның” почтазындан

АДААРГАКТАР ЧОК ДЕП БОЛБАС

Ак биле кара кезээде кожа чорур. Шын биле меге, адааргал, ар-к сеткил, алыксак-чиксек чорук, ттарының аразында адааннажылга, өжжэн, байыргаар дээш өске-даагай чүүлдер оларның-биле чергешкек.

Адааргактар, хоолургактар Аравыста чок деп болбас. Ындыгларны чажырбайн, Ыяттырып сойгалаңар.

Эртемден, парлаганың хоочуну Адай Моңгуш Байыр-оолдун “Шын” солунга жээн “Политиктиг кара адааргал” деп үлүн деткивишаан, бодумнуң амы-уда бодалымны илередип, меңээ варышкан болушкуннарны чижеглеп жийин.

Ынчан, 1950 чылдар сөөлзүредиде, солуннарга медээлерни, материалдарны бижирирге хөнүй берген. Алдан-Маадырның, бодумнуң-на рээн черимниң, чамдык адааргал килери аразында сүмелешкеш, мени еренмааның бо багай оглу солуннарга материалдар бижири, аарыг мен деп беленир. Канчап ооң оруун доза турар, бора чудук? болуру? – дижи, мени ктаар сорулга-биле хоп-меге чагааны, эдеглелди областың Кадык камгалал телелиниң (ам болза яамының) началь-ги Любимов деп кижиге база “Шын”

солуннуң редакциязынче бижээннер.

Удаваанда Любимов баштаан төлээлер Алдан-Маадырга келгеш, хыналда кылганнар. Ынчангы “Алдан-Маадыр” колхозтун партия комитетинин секретары Бавук Санаевич Доңгак: “Ондар Бораштың бижээни колдуунда шын, боду база эмнелге пунктузунда эмнедип турар” – деп, тодаргай шынныг харыы берген.

Кербес силер бе, арат, малчын, бөдүүн кижиниң оглу улам чогаадып бижип, улам мергезизин дээриниң орунуга, меңээ деткимче көргүзөр хамаанчок, мени хирге-чамга борап, “кара чудук” бооп турганнары илдең, көскү ышкажыл. Бо дээрме эзулуг политиктиг кара адааргал эвес-тир бе?

Эргим номчукчу, база бир тодаргай барымдаалыг чижек. “Алдан-Маадыр” көдээ Культура бажыңының директорунга ажилдап турумда, ынчангы колхозтун партия комитетинин секретары (ол ам бистиң аравыста чок, ооң адын-даа адап канчаар, ажи-төлүңге анчыг ыйнаан) мени контораже келдиртип алгаш: “Солуннарга материалдар мегелеп бижип турар Ондар Бораш деп кижиге сен бе? Суурга чүве мегелеп бижип турбайн, ам дораан арга-арыгга баргаш, топкак какчып, белеткеш” – деп, бюрократчы эзу-биле дужаады.

Ам канчаар боор, дарга чарлыындан эртер эвес, барык-ла бир ай хиреде ыяш белеткеп ажилдадым. Бо дээрме мээң чиңгине албан-хүлээлгемге көңүс-ле дүүшпес турган. Ооң орунуга культура-массалыг ажилдарны, уран чүүлдү улам сайзырадырын, солун темалыг, утка-шынарлыг кезжээлерни организаастаарын, агитбригадаларны тургускаш, ыңай-бээр үнүүшкүннер кылырын, чонга план эзу-гаар чаа-чаа концерттерни көргүзерин менден негээн болза, мээң ажылымга дүгжүп турар эвес-тир бе? Партия ажилдакчызы кижиге меңээ арга-сүмени берген болза, өске херек-тир.

Оон ыңай, “Сүт-Хөл” совхозтун партия комитетинин даргазы база секретары мээң корреспондент ажылымга хөлчок-ла удурланып, мени ажилдан үндүр “хөөгепкеш”, оода-чадаарда концерттиң чаңгыс көргүзүүн безин чараштыр чарлап шыдавас “шапты” дылдыг, уран талант чок бодунуң төрелин кирип алды.

Ол-ла дужуметсиг партия секретары улам “депшээш”, Мөңгүн-Тайга районга партия райкомун бир дугаар секретарь-лап тургаш, хоочун башкы, чогаалчы, шүүлүкчү Молдурга Бүрүшкевич Салчакты ол-бо деп чемелеп, кызып-кылайып турган болган. Ол дугайында Салчак Молдурга “Шын” солунга элдээрти фельетон бижээнин улуг назынныг чамдык

кижилер ам-даа утпаан-даа чадавастар.

Политиктиг кара адааргал-биле чергелештир кым-бир кижиниң (журналист, автор-даа болгай-ла) амы-тынынга чедер чыгы апаары мыяда болдур ийин. Меңээ таварышкан база бир таварылганы маңаа кирибейн баар аргам чок болду. Солунга үнген шоодуг дээш эрге-чагырганың бир даргазы сейф дүлгүүрү-биле хаваам орта каккан болгай. Ол шоодуг ук дарга дугайында кылдыр аңаа сагындырган чадавас.

Ниитилелге, хөйге ажыктыг болзун дээш бижип чоруур, шын дээш туржуп чоруур кижилерге адааргаар таварылгалар чажыт эвес болдур ийин. Хейде-ле бижип, чогаадып чадап каан кижилер дугайында чамдык кижилер “Кадайлань чадап кааштың...” чүзүңге чарбаан дээр ийик мооңар.

Черле ынчаш, парлаганың хылыш дег чидиг дылы-биле адааргактарның аксын дуй шавар болза эки-дир ийин.

Эртемден-даа, академик-даа, шыырак политик-даа эвес мен. Ынчалза-даа хире шаам-биле амыдыралдың чедер-четпестерин эскерип, сайгарып чоруур мен.

Ниитизи-биле алырга, эртемден Байыр-оол Сендажиевичиниң бижээн чүүлү номчуштуг, өөредиглиг болганын айтып, эки деп үнелээр апаар.

Адай-Моңгуш Байыр-оол Алыс шынын бижири кижиге. Эртемден-даа, политик-даа Эр соруун салбаан кижиге.

Бораш ОНДАР,
парлаганың хоочуну.

Кижиге болгаш хоойлу

Соңгулда кампаниязының үезинде этика болгаш эрге-хоойлу культуразын сагыры чугула

Сайыраңгай кижилерге этиканың принциптери, нормалары болгаш дүрүмнери чокта, аразында чугаалажыры берге. Ол чокта азы оларны сагыбайн тургаш, улус чүгле боттарының сонургалдарының дугайында сагыш човаар дээш, кымны-даа, долгандыр турар чүүлдерни-даа эскербейн баар, бодун долгандыр турар чүүлдер-биле удур-дедир харылзааын чидирер. Ниитилелди этиканың нормалары болгаш бодун алдынарының дүрүмнери демнештирип, каттыштырып чоруур.

Этика дээрге өске кижиге-биле кады ажилдажылганың үезинде бүгү талазы-биле чурумну кижиге дээрзин тодарадыр дүрүмнениң чыындызы-дыр. Этиканың сагыш нормаларының ачызында кижилер бот-боттарының аразында харылзаа чугаалашкан соонда, кижиге бүрүзү аңаа сеткилден таарзынып чоруур апаар. Бир эвес этикетти, эвилең-ээлдек болурунун дүрүмнени сагывааны дээш, кара-бажыңче кирбес, торгаал акша төлөвес-даа болза, эрге-хоойлулуг шиилелге системазы ындыг эвес болганда, моральдыг таладан улустун чеме-халазы, бодунун нүүрүндө, кеземче – яла ышкаш бооп болур.

Соңгулдалар дээрге күрүнениң демократия талазы-биле кол үнелиг чүүлдериниң бирээзи-дир. Мында эң чугула чүүл дээрге, бирээде, Россияның 18 хар четкен хамаатылары шупту соңгулдаларга дең соңгуур эргелиг, а 21 хар чеде берген улус тус чер эрге-чагырганың, азы болза, эрге-чагырганың федералдыг органнарына соңгуттурар эргелиг. Россия Федерациязының хамаатызының назы-хари бадылаашкын хүнүндө 21 хар чеде берген болза, Күрүне Думазының депутатына соңгуттуруп болур.

Ийде, соңгулдаларның дорт болурунун принциви база чугула, тодаргайлаарга, хамааты бүрүзү, дугуржуп бээр кижиге чокка, бодунун үнүн илередип, холунун үжүүн салып, бадылаашкынга боду киржир (саазын бланкыда шилип алган кандидатының фамилиязының дужунга демдекти салып каар).

Эрге-чагырга төлээлээр органнарының шупту соңгулдалары чажыт бадылаашкын дузазы-биле болур, ону аңгы-аңгы техниктиг херекселдер дузазы-биле хандырып турар. Соңгукчуларның кымны соңгул турары чажыт болурун магадылап турары ол. Өске арткан принциптер болза, соңгулда кампанияларының хевирлеринге, тодаргайлаарга, кандидат кижиге кайыын, кайнаар, кандыг албан-дужаалче соңгуттуруп турарыл, оон хамааржыр. Россия Федерациязының Президентизи, Күрүне Думазының депутаты, губернатор, тус черниң хоойлужудулга хуралының баштыңы, хоорайның мэри дээн ышкаш.

Соңгулда ажил-чорудулгазының эң илдекейлиг болгаш сонургалдыг кижизи дээрге күрүне эрге-чагырганын төлээлээр органнарының база тус чер бот-башкарылга органнарының, бир болза, күрүнениң азы муниципалитеттиң албан-дужаалын элээр соңгулдаларына киржип турар кандидат болур. Ол шимчээшкенин, дүшкүрлүг, күженишкенин ажилдаар апаар.

Соңгулдаларны эрттирер чурумну Россияның Конституциясында, Федералдыг хоойлуларда болгаш РФ-тиң Төп соңгулда комиссиязының эрге-хоойлу нормаларында доктаадып каан.

Кандидаттың эрге-ажыктарлыг эрге-байдалы, оон чуруму болгаш ажил-чорудулгазы хей кезинде соңгулда ажил-чорудулгазының уjur-утказында илереттинген. Ону түңнел чугаалаар болза, соңгукчуларның болгаш чогуур соңгулда кампаниязының кандидаттарының аразында удур-дедир кады ажилдажылганы хандыраар, бадылаашкын үезинде соңгукчуларга бодунун бүзүрөп турар кандидатын хостуу-биле шилип арганы бээр. Соңгукчулар колдуунда депутатка кандидат

кылдыр азы шилилгелиг албан-дужаалга үргүлчү бир-ле кижини боттарының составындан депшидип турар. Кандидат кижиге, чогуу-на, соңгукчунун эрге-байдалы-биле соңгулдаларга киржип турар.

Соңгулда ажил-чорудулгазының эрге-хоойлу культуразының талазындан көөр болза, кандидаттарга тускай негелделерни тургузуп каан. Ол чүгле соңгулда ажил-чорудулгазының (соңгулда кампаниязының киржикчилеринге) субъектилери болуп турарындан эвес, а күрүне эрге-чагырга төлээлээр органнарының составының кежигүнү болгаш тус чер бот-башкарылгазының органнарының, ол ышкаш шилилгелиг албан-дужаалдыг кижилер болганындан ындыг тускай негелделерни тургускан. Бир эвес оларны соңгул алган таварылгада, олар шупту хоойлужудулганың, күрүнениң болгаш муниципалдыг башкарылганың адырынче кирип, аңаа эрге-хоойлу-биле ажилдаар апаар.

Россия Федерациязының Конституциязының 1-ги чүүлүндө бактаап чарлааны болза, Россия дээрге республика эргелелдиг хевирлиг, федеративтиг, демократтыг, эрге-хоойлулуг күрүне болур. Бо билиш-киннерни практика кырында боттандыраарына хамаатының хоойлу-дүрүмнү сагып чорууру чугула, ол боду хоойлу-дүрүмнү күүседип, хоойлу-дүрүмнү чорукту сагыш болгаш эрге-хоойлулуг сагылга-чурумну быжыглаарынче чүткүлдүг болур.

Бөгүндө «хирлиг политика» деп билиш-кинни делгемге-биле ажыглап турар апарган. Мында чугаа политиканы бодунун дугайында эвес, а ону ажыглап турар технологиялар, аргалар дугайында чоруп турар.

- депутаттарга кандидаттарның аталдарын болгаш төлөптүг мөзү-бүдүжүн бужартадып турар медээлерни массалыг информация чепсектеринге тарадыры;
- меге хол-нүгүл үндүрүп тарадыры;
- бодунун удурланыкчызының өмүнээзинден агитация суртаал ажылы чорудары («меге хуудус саазыннары үндүрери»);
- конкурентилериниң агитация ажилдарын, хемчеглерин үзе кирип, өжөгөргөн шаптыктаары;

- депутатка кандидаттарның соңгулда мурнунда ажил-херектерин эрттиреринге кылымал шаптаразыннары тургузары болгаш оон-даа өске чүүлдер кылыры.

Шак ындыг технологиялар аңгы-аңгы хевирлерлиг бооп болур – кочу-шооттуг анекдотче кирер байдалдардан азы дорамчылаан хоранның чуруктардан эгелээш, «компромат (чараш эвес) чүүлдер тө каап чугаалаары» болгаш «дайзынның омур-хевирин» ажы-биле тургузары. Оппонент – удурланыкчызының адынга хамаарыштыр колдуунда куду көрүп дорамчылаан хол-нүгүл дыңнап чоруур бис. Ындыг аргалар «политиканың эптиг-эвилең чоруундан» ылгалбайн турар дээрзи билдингир, ынчалза-даа херек кырында олар дээштиг болуп чоруур.

Ол аргаларның аразында эң-не эскертингир болгаш практика кырынга эң ажыглаттынып турар чүүлдер дээрге бак сураглыг «компромат», **хоозун дидир-дидир чугаалар болгаш хол-нүгүл, сагышты-биле «будалдырар чугаалар», «амыдыралчы эвес калчааргай чорук» болгаш «кара оюн-баштак» болур.**

«Компромат». Оон элээн каш хевирлери бар:

Чарты шын болуру – херек кырында болган барымдааларны соора азы чогаадып каан барымдаалар-биле холуштур тайылбырлаары;

Шын эвес болуру – шынга дүжүп турар ышкаш, медээ шын болгу дег ышкаш сагындыраар, чөптүг бадыткалы бар бооп болур хире-даа болза, херек кырында ол шын эвес болур;

Меге болуру – херек кырында шын болуп турган чүүлге **демейлежир** хире азы шуут дүүшпейн турар чүүлдүн дугайында ажы-

биле соора меге медээ бээр.

«Хоозун дидир-дидир чугаалар, хол-нүгүл» Амгы үениң политика дүрүмүндө хоозун чугаа ийи аңгы хевирлиг: 1. компромат. 2. «нүгүлдээни дээш» кеземче сүрүүшкүн-биле санажыр апаары. Хоозун дидир-дидир чугааның болгаш хол-нүгүлдүн чугула кезээ дээрге дыңнап турар кижилерниң сагыш-сеткилин хөлзедир.

«Будалдырар чугаалар». Оон хевирлери: бир политиктиң чугаалаан чүүлүн өскези чугаалаан кылдыр илередири; Бир политиктиң кажан-даа, каяа-даа чугаалап көрбөөн сестерин азы чугаа-домаан ол кижиге чугаалаан дижи бээр. Шак ындыг ынзылыг будалдырган чугааларны болза, кандыг-бир политик кижиге азы оон конкурентизинге хамаарыштыр таарымчалыг азы шуут таарымча чок байдалды тургузары-биле ажыглап турар.

«Амыдыралчы эвес калчааргай чорук». Бир политик кижиге ажыктыг болгаш оон удурланыкчызынга шуут таарымча чок чугаа-домакты тургузары. Амыдыралчы эвес калчааргай чорук болза, херек кырында кандыг-даа шыңгы салдарлыг түңнелдерни боттарынга чүктөвес улустарга эптиг таарымчалыг арга болуп турар.

«Кара оюн-баштак». Политика талазы-биле удурланыкчыларны баксырадыр чугула чепсектиң бирээзи – каткы-шоотка үндөзилеттинген арга-дыр. Ол арга бодунун кол сорулгазын чедип алыр: конкурентилерни шыңгы политиктер кылдыр хүлээп көрбейн, оларны оюн-баштаа-биле улус хөгледир кижилер кылдыр көрүп чоруур апаары. Ол политик кижиге азы оон өг-бүлезиниң кежигүннеринге хамаарыштыр баштак анекдоттар, кожамыктар чогаадып эгелээрин оштап турар. Ол чүүлдер солуннар, интернет таварыштыр тарай бээр, СМС-чагаалар кылдыр илдекейлиг дамчыдып эгелээр.

Байдал, шынап-ла, нарын болгаш хей талалыг-дыр. Оон-биле чергелештир алып болза, депутаттар болгаш шилилгелиг албан-дужаалдарже чүткүп турар улустун ханы эки билилгил болурунга харысалгалыг хамаарылгазының, кандидаттардан-даа, соңгукчулардан-даа эскертинмейн турарын көрбейн баары берге.

Ынчангаш боттарында массалыг информация чепсектери болгаш өске-даа курлавырлары бар структуралар тодаргай түңнелдерни чедип алырынга херек кырында «кара» технологияларны ажыглаар аргаларлыг болуп турар.

Соңгулда кампаниязының үезинде депутаттар болгаш шилилгелиг албан-дужаалдарже кандидаттарның аталдарын бужартадыр меге медээлерни биле тура тарадып ажыглаарын болдурбайн көрээлиңер.

Соңгулда ажил-чорудулгазының шупту киржикчилеринге хүндүткелдиг болгаш ажык болур принциптерге даянып алгаш, хостуг, шынчы болгаш эп-чөптүг соңгулдаларны эрттиреринге дузалажып көрээлиңер.

Күрүнениң күштүг хоойлужудулгаларына болгаш хамааты ниитилелдин мөзү-шынарлыг болгаш бодун алдынарының этика нормаларына дүүштүр боттарыныстың профессионал ажил-чорудулгавысты кылып күүседип көрээлиңер.

Этика азы кижилерниң аразында эки-бак сөстөр биле кыжырышкын, хей чугаа үндүрер, кижилерниң төрүттүнген аажы-чаңын уш-баш чок сөстөр-биле азы ада-иезиниң төрүп каан омур-хевирин ажыглап тургаш кижини куду көрүп турар. Оон-даа өске кижини дорамчылап турар чүвөлөр.

Ынчангаш бо байдалды көрүп анализтеп тургаш, Тываның Хей-ниити палатазынга шийтирни хүлээп алгаш, тускай хамаарылга чок эксперт бөлүк тургустунган. Бөлүктүн кежигүннери: эртемденнер, чонун аразында бедик ат-алдарлыг кижилер, Тываның болгаш Россияның хей-ниити палаталарының кежигүннери. Соңгулда үезинде сагышка таарышпас болушкуннар көстү берзе, бистиң эксперт бөлүгүс сайгарып көргөш, солун-сеткүүлге, радиотелевидениеге тарадып, Тываның чонунга дыңнадып илередир бис.

Чимит-Доржу ОНДАР,
ТР-ниң Хей-ниити палатазының даргазы.

Эзу-чаңчылдар

ДАГДАН ДААЙ УЛУГ

Кижиниң төрөл угу – чоок кижилериниң аразында даайы, күүйү, чээни, чуржузу деп кымнарыл? Даай дээрге авазының эр кады төрөөннери-дир. Даай дег хүндүткелдиг кижиге чок. Чонун аразында даай дугайында «Даай улуг бе, даг улуг бе?» деп баштак чугаазын кижиге дыңнаар. Ол айтырыгга бичии улус «Даг улуг» деп соора чугаалай бээр таварылгалар бар. Даайынга чээнери дыкынак болур. Даайының өмүк иштин күүйү дээр. Ол база-ла хүндүткелдиг кижиге болур. Кижизидилге утка-шынарлыг үлөгер домактар-даа бар: «Чарын эддин часкаан чивес. Чарынны диштеп чивес, даайынга багай», «Даай көргөнде, чээн омак».

Мен бичиимде ачамның даайының дугайында чугаалап олурарын бо-ла дыңнаар мен. Ону дыңнааш: «Мээң даайым кымал, ачай?» – деп айтырамын, «Сээң даайың Дижичок ирей-ле болгай» – дээн.

Ачам кончуг топтуг-томааның кижиге болгай. Оон кезээниң, ажил-ишчизин, кызымаан, олутчыдын чогуу магадаар мен. Авам база кады-ла ажылын кылчып, дузалажыр кижиге. Сиген кезерде кады кесчир, тараа ажаарда-даа база-ла иелээ чоруп каарлар.

Улус ачамны даайын дээзн кезээ, ажилгыр деп чугаалаар чүве. Даайы ырак Хорум-Дага чурттап чораан. Дыка үр чылдарда даайынга ужурашпаан, кайызының-даа назы-хари улгадып, назылап кырып келгенер. Бир күзүн ачам даайы Көк-Хуна кырган-ачага ужуражыр, кадыын айтырып баар дээш белеткенип эгелээн. Даайы, күүйү улуг назылыг улуска чүү херек боор, ортумак көгээржикке тиккен хойтпак арагазы-биле бир шырак ирт эди белеткеп алган. Бир эртен чүгүрүк кулазын мунукаш, Хорум-Дагаже Хемчикти көвүрүглөп кешкеш, куду бадыпкан.

Ол үеде дыңнадып, сагындырар телефон бар эвес. Баар аалын айтырып алгаш, ыыт чок чеде бээр турган чүве-дир. Аяныг кылдыр будуп каан ак-көк херимниң, бедик чаа бажыңга чоокшулап кээрге, ыттары эзере берген.

Аалдың элери дораан үнүп көөрге, таалың артып алган бедик кула аъттыг кижиге – чээни бо дүжүп келген. Чолукшуп менди-лежи, аажок-ла эки уткуп хүлээп алганнар. Үр үеде ужурашпаан даайы сагыш-сеткилин чугаалап, чээнин көргөш, амырап, аажок эрткен-барганын хөөрежи, үе-даа эрткенин билбээннер.

Ачамга даайы суг семис хоюн дөгөргөш, аалчының ха-вын дүптээш, бызаалыг инээт тудуп, баглап бергеш, Хемчик көвүрүүнге чедир даайының оолдары үдежип каан.

Шаанда дөргүл-төрөл улус ынчаар аалдажыр чораан, ол база тываларның бир онзагай, чараш чаңчылы-дыр. Ол дээр бот-боттарын хүндүлөжир, аарыг-кадыын айтыржыры ол. Ам ындыг чаңчыл чидип, амыдырал үениң аайы-биле өскерилген. Ачамның ол даайы хей мал-маганның, сумузуңда алдар-а-тыг кижиге-дир.

Анзатмаа МОНГУШ,
Кызыл хоорай

Редакторнун булуңу

100 ДУГААР ҮНДҮРҮЛГЕ-БИЛЕ!

Экии, хүндүлүг номчукчу!

Бо удаада бүгү номчукчуларымыска, би-
жикчилеривиске, чагыдып алыкчыларымыска
«Шынның» 100 дугаар үндүрүлгези-биле ба-
йыр чедирерин чөпшээр көрүңер!

Ийе харын, «Шын» солуннун парлалгаже
үнгөн хүнүнден эгелээш санаар болза, 19290
дугаар үндүрүлгези чоруп турар. Ындыг-даа бол,
солун ажилдакчылары чылдың-на 100 дугаар
үндүрүлгени онза хүндүткел-биле хүлээп алып,
чаңчылы ындыг. Бо бижиттинмээн дүрүмнү
ылаңгыя, чаа-ла парлалгаже үнүп эгелээн солун-
сеткүүлдер улуг байырлал кылдыр демдегледип
турар. А «Шынг» хамаарыштыр чугаалаар болза,
94 чыл дургузунда чеже ындыг үндүрүлгени ба-
йырлаваан дээр. Хоочуннарымыс ону кончук эки
билир. Ынчанга чыгыдып алыкчыларымыстың
болгаш доктаамал номчукчуларымыстың холун-
дан салбас солуну ам-даа хөгжүүр дээрзинге
бүзүреливис күштүг.

Бо үндүрүлгени белеткеп турар үевисте ре-
дакциямыска «Шынг» 1958 чылдан тура үзүктел
чок улуг корректор болуп, 30 ажыг чылдар дур-
гузунда ажилдаан 83 харлыг хүндүлүг хоочун
Аний Иргитовна Демир-оол келгеш,
чагыг-сөзүн берип,
амгы чогаадкчы
ажылдакчыларга
экини күзээш бар-
ганынга өөрдүвүс.
«Шынның» хоо-
чуннарының ынак
солунунга шынчы
бооп артканын,
солуннун чаңгыс-
даа үндүрүлгезин
эрттирбейн ном-
чул турарын улуг
үнелел-биле хүлээп көрдүвүс. Ол ышкаш эртен
хүннерде редакцияга эвээш эвес хоочуннар
келгилээн. Оларның бирээзи, хөйге билдингир
эртемден Байыр-оол Сендажиевич Монгуш кел-
геш, бодунун «Шынче» бижээн чагааларының
чырыкче үнгени база үнмейн, ээлчээн манап

чыдарларының «салым-чолунун» дугайында
чугааны кылган. Хоочуннун билип алыксаан айты-
рыгларынга тодаргай харыны берип, эп-чөптүг,
кончук эки бот-боттарымысты билчип тарады-
мыс. Хүндүлүг өгбевистен өөренип, билип алып
чүүлдеривис-ле хөй, ылаңгыя төөгүге хамаа-
рышкан солун материалдарны ам-даа бижирип
дилээн бис.

Черле ыначаш, «Шын» солунга янзы-бүрү айты-
рыгларлыг кээп турар улустун саны бир хүнде 10-
14-тен черле эвээжевейн турар. Каш хонук бурун-
гаар Барыин-Хемчик кожууннун хоочуннарының

мурундан төлээлеп, редак-
цияга Алдын-Кыс
Дартан-оловна
Монгуш келген. 76
харлыг хоочун ко-
жуун девискээрин-
ге сарыгшажынның
хүрээзин тудар
айтырыгны «Шын-
ның» арнынга би-
жип, бо талазы-би-
ле удуртур-башта-
ар черлерниң ки-
чээнгейин хаара тудуп көөрүн дилээн. Кожууннун
чону бо айтырыгны шагда-ла көдүрүп келген,
ынчалза-даа ол ам-даа шийтпирлеттинмейн тур-
рар дээрзин чугаалады. «Тываның база бир улуг
кожуунунун улуг-биче чонунун чүдүп-тейлээр чери
чокта дыка берге-дир. Бис ышкаш улуг назылыг
улуска чүгле хүрээ кирип алып дээш албан-биле
Кызылдаары түрэнчиг, чарыгдалды база кон-
чуг. Чүдүп-тейлеп чоруур черивис турар болза,
аныяк-өскөн-даа амыдыралдың эки талазынче

тырттылып, арага-дарыже сундугар чоруктар,
чурум үрээшкенин-даа кызырлыр боор деп
идегеп турар бис» — деп, үр үе дургузунда сет-
килин дүвүредип чоруур айтырыын хоочун мын-
чаар тайылбырлады. Барыин-Хемчик кожууннун
чонунун кыйгылыг дилээн, ылаңгыя эртип тур-
рар бо соңгүлда кампаниясында киржип турар
депутаттың кандидаттары кичээнге алып
боор дээн идегел-биле мону бижидим. Хөй-ле
бүдөр-бүтпес аазаашкыннар кылырының орнунга,
депутаттың кандидаттары, шынап-ла, чонунга
ажыктыг, оода-ла чаңгыс-даа болза, чүүлден
кылып бээр болза, ындыг, эки кылдыган ажил
элеп-читпес алдар болуп артып каары билдингир.

«Шынның» база бир аалчысы Валерия Очур-
оловна Монгуш. «Оригинал» деп типографияның
директору. Ол — дашчазаныкчы чораан Маадыр
Очурович Монгуштуң дунмазы. «Шын» солуннун
98 дугаар үндүрүлгезинде «Монгуш Черзи — Ак-
Туругнун оглу» деп материалда кошкан чурукка
хамаарыштыр айтырыгны көдүргөн. Ол чурукта
көргүстүнгөн даштан чазап каан ажил Черзи
Монгуштуң эвес, а Маадыр Монгуштуң дээрзин
бадыткаан. Материалды белеткеп турган үеде ин-
тернеттен «Черзиниң ажилдары» дээш бөлүктээн
чуруктар аразындан шак ол чурукту алганымыс-
ты Валерия Очур-оловнага көргүзүп тургаш,
частырыгын канчаар болу бергенин чөптү-
биле тайылбырлаан бис. Интернеттен чуруктар
алырының мурнунда, эки хынамчалыг, кичээнге-
лиг болурун, бо таварылга биске өөредиг болду.

Редакцияга чүгле хоочуннар эвес, аныяк-
тар база хөй кээп турары өөрүнчүг. Оларның
бирээзи — Сайдаш Самдан-биле солун ужура-
жылга болду. Ол бодунун хууда сайгарлыкчы

ажыл-херээн шуудадып, элээн көскү сайзырап
бар чыдар аныяк сайгарлыкчы кылып турар суй
белектерин редакцияга эккеп, көргүзүп таныш-
тырды. Бисти өөрткен чүүл, бо күзүн Сочиге болуп
Россияның хөй журналистериниң шуулганынга
«Шын» солуннун киржир дээнин дыңнап кааш,
тыва чоннун төөгүлүг солунун деткип, төлөптүг
киржилгени күзээш, бодунун талазындан деткичи
болурун күзөлдү-биле дыңнаткан. Шак мындыг
эки сеткилдиг, чону дээш, чурту дээш сагыш човап
чоруур ус-шевер аныяктарның бистиң аравыста
бары дыка-ла чоргааранчыг! Дыка өөрдүвүс!
Бо аныяк сайгарлыкчы дугайында мурнувуста
үндүрүлгелерге албан бижириности хүлээнип
тур бис. Черле ыначаш, «Шынның» юбилейлиг
чылында онза солун суй белектерни чагыдып,
кылдырар болгаш өске-даа удур-дедир ажыктыг
ажыл-агыжы түңнелдиг чугааны кылганымысты
маңаа демдеглевистиң аргазы чок ийин.

Хүндүлүг номчукчу!

Каш хонгаш республика амыдыралында кол
болушкун — соңгүлдарлар хүнү келир. Аңаа ха-
маарыштыр «Шын» солуннун бүгү номчукчулары,
бижикчилеринден, чагыдып алыкчыларыннан
улуу-биле дилээревис болза, чуртувустун
хөгжүлдөзү дээш, шынап-ла, каракка көскү ажил-
агыны кылып чоруур, Тываның чонун хүдүлээр,
оң езу-чаңчылдарын эки билир, чон мурнунда
эки таныттыгыр, төлөптүг улусту шилип ап,
бодамчалыг соңгуулунар деп кыйгырар-дыр бис!
Хүндүткел-биле

«Шын» солуннун редактору
Карина МОНГУШ.

Киж, ооң ажил-херээ

УДУРТУКЧУВУС АДЫН
МӨҢГЕЖИДЭЭЛ

Торгалыг ортумаа школазын хөй чылдарда удуртуп, дирек-
торлап чораан Май-оол Садарович Чудаан-оолдун дугайында
бижип көрейин. Мен бодум башкы-даа эвес, анаа бөдүүн ажил-
чын киж бо директор башкының удуртулгасы-биле ажилдап
чораан болгаш, ооң оожум-топтуг аажы-чаңын, чедиишкенин
ажыл-ижин эки билер мен.

Май-оол Чудаан-оол школа коллективин удуртуп турда, ко-
рум-чурум-даа дыка шыңгы, школаның ишти-дашты-даа кезээ-
де арыг-силиг, кылаң-тас чыдар. Школаның шалазы, ханалары
аргажок эрги, ирий берген. Чоннун чаш ажы-төлүнүн кадыына,
амы-тынынга айылдыг дээш оон-моон адагаштар-биле итжи-
лээш, идип-быжыгладып каар. Сөөлүндө, эрги школага эвес, а
чырык-чылыг, амгы үенин-биле дериттинген, улуг-делгем школага
уруглар өөренип, билиг чедип алып чаа оран-саваны туттурар
дээш дыка-ла кызып турган башкы ийин.

Мен баштай совхозтун конторазынга ажилдап тургаш, школа-
ның секретары шөлээлей бээр, орнунга ажилдааш, улаштыр-ла
школаның ажилчыны болуп артып калгаш, хүндүлүг дыштаныл-
гаже үнгөн мен. Аштакчылап, таңныылдап дээш, черле чүнү-даа
кылып чордум. Бо ажилдап келген үемде, удуртукчу башкының
ажылынга шыңгы негелделин, кызымаан эскерип, билип чор-
дум. Кыштың чыккылама сооктары-даа дивес, одакчыларның
таңныылдарның ажилын боду хынап чедип кээр чүве.

Бир мындыг таварылга болган. Школаның одалга системазы
тос-тостун соок үелеринде сандан үнүп, үрели бээр, директор
башкы ажилчынары-биле деңге, адар данны атсы, бичи-даа
карак шиммейн, эртенги кичээлдер эгелээр мурнунга чедир кы-
лып доозуп алып дээш, кызып ажилдап турду. Ол-бо черлерден
электрик, сантехниктер-даа чалап турбас. Оон аңгыда Май-оол
Садаровичиң ажилдап турган чылдарында, башкыларның-даа,
бөдүүн ажилчынарының-даа хөй черге ажил шагы үзөр, хөй-ле
эмчилеп, «бюллетень» бижидер чоруктары эвээш турган. Чүге
дизе директор башкы ындыг чоруктарга дыка хөңнү чок.

«Шынын» чугаалаан кижээ — киж өштүг, шывык туткан кижээ
— ыт өштүг — деп үлөгөр домакта ышкаш, чамдык улус ол не-
гелдеге шыдашпайн, ажынып-хорадап-даа турар. Бо башкының
удуртулгасының үезинде школа баштаар чери совхозтан тараа
шөлүн арендага алгаш, тарааны болгаш ногаа культураларын
эндере тарып олуртуп алып турган. Школаның теплицазынга
капуста үрезинин эрте чазын-на рассадалай олуртуп алып.
Аңаа үстүкү класстарның өөреникчилерин кириштирип, оларны
огород, сад ажилдарына өөредип чаңчыктырып турган. Суур
бажында, уруглар садигиниң чанынга турган хос бажыңны школа
чанынче көжүргөш, чөмненилге чери столовая кылдыртып каан.
Ол ам-даа ажилдап турар хевээр. Совхозтун октаттынып-томай-
ланган кудуун база школаның өнчүзүнче шилчиткен. Амгы үеде
ол чоок-кавы бажыңнарың чурттакчыларын кыжын соок суг-биле
хандырып турар.

Башкымыс ажил-албанының айы-биле чорааш, орукка маши-
на башкарып чораан эзирик оолдарның хайы-биле орук озал-он-
даанга таварышкаш, бистен чарлып чоруткандан бээр элээн каш
чылдар эрте берген. Бир-ле мындыг чүүл сагыжымда таңмаланып
артып калган. Ону үе-үе болгаш-ла сактып чоруур-дур мен: ынчан
мен совхозтун конторазынга, кадрлар килдизинге ажилдап тур-
дум. Май-оол Садарович баштаан каш кижини, чон хуралдааш.
«Улусчу контроль» кежигүннеринге бадылаан. Садыгларның ба-
артыктары куп-ла куруг, чүгле балык консервалары, каш борбак
хлеб чыдар чүве. Садыга райондан санныг бараан эккээр-ле,
организацияларга үлөп каан талоннуг кижилерге үлештирип-
чедиштирери дыка берге чүве ийин. Садыгда чыгылып келген
хөй улус алгы-кышкы, шимээргешкен турда, директор башкыга
удурткан кезек киж кырынга келген.

Чүү болганыл дээр: садыгда, амгы үенин дег, чараш, кылын
шынарлыг-даа эвес, чуга саазын, столга чадар клеенка былаажып
турар улус бооп тур-ла. Садыгын оозун үлештирип чадаан турар.
Баргаш, документиеривис көргүскөш, садыгның артыгы талазында
бараан шыгжаар черинче кире бээривиске, ол улустун былаажып
турганы чуга клеенкаларын дүрүг-дүрүү-биле база каш аш-чем
аймаан чажыра суп каан чыдар болду... «Бо чүүлдерни чоп мында
шыгжап кааныл?» — деп айтырарымыска, садыгжы харылаар
сес тыппайн: «Улустун чагылары-дыр» — дээр мындыг. Ол каш
дүрүг клеенкаларны, аш-чем аймаан ужулдургаш, ында турган
улуска чедиштирерге, ам харын шимээн-дааш чидип, оожургаан
болгай. Чамдык улус четтиргенин-даа илередип-даа турдулар...
А бис боттарымыс оон чаңгыс шопулак, серээ-даа тутпайн чоруй
барган бис. Оон кезек када ол садыгжының хыйыр-кылчаң караан
көрүп шаг болган чүве-ле болгай. Ол-даа болза чон дээш, оларның
эрге-ажыын камгалап чораанымыс каяа уттундурар.

Күзүн тараа ажаар үеде директор башкы боду өске совхозтун
комбайнер оолдарын чугаалажып алгаш, чаагай үнгөн дүжүдүн
ажаап кааптар. Тараа дажып турган тракторнун тележазынче үне
бергеш, кончук доурак-доозун аразында турупкан тараазын эжип
турар болгай. Мен ол ажааттыг тараа дүжүдүн шаңнын улуг
деңизинге килдээш, дүнеки үеде кадарып хонар турдум, башкы
база дузалажып чедип келир.

Ол үеде совхозтун төп шаңыга тараа дээр тараа, хоор-са-
рыг дөңгелчиктер апарган чыдар чүве болгай. Совхозтун ажил-
чынары ону арыглааш, аңгы складтарга шыгжаар турган. «Эки
кылган ажил, элеп читпес алдар!» дээрзинге үстүндө мээң кири-
геним — Май-оол Садарович Чудаан-оол башкының кылып каан
ажылдарының бадыткалы ол. Ооң удуртканы Торгалыг ортумаа
школазы «Чылдың школазы!» деп бедик хүндүлүг атты эдилеп.
ооң удуртукчузу «Чылдың директору» деп аттарга-даа төлөптүг
болуп чорду.

Бо чүүлүмнү доозуп тура, Май-оол Садаровичиң хөй чыл-
дарда эки удуртуп, ажилдап чораан школазынга башкының адын
тывысса кандыгыл деп бодалдыг мен.

Анай-Хаак КЕНДЕН,

«Күш-ажылдың хоочуну»,

«Улуг-Хем кожууннун хүндүлүг хамаатызы»,

Улуг-Хемниң Торгалыг суур

УШТА ХАЛЫЫР ЧҮГҮРҮКТЕР

Интервью

Сентябрь 2-де Тос-Булакка Тыва турачыларның хүнүнге тураскаат-аът чарыжының үезинде Тываның федерациязының даргазы Таймир РЫГЛАР-биле чугаалаштым.

— Бөгүн эртип турар аът чарыжының онзагайы чүдөл, Таймир Владимирович?

— Бөгүн болза-даа кайгамчык хүн-бүгү республикадан чылгычылар түрүк малдарын соодуп, баглап алгаш келген. Аът федерациязының мурнундан нууска болгаш Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолга бисти деткип турары бис. четтиргенивисти илередип тур бис. алгу үеде аът чарыжы дыка сайзырап бар, ылаңгыя аныяк-өскөн аразында кизидилге ажылы хей чоруп турар. түнгү чарышты тыва эки турачыларны онтуже үдеп, аъткарган хүнүнге тураскаат-аът эрттирип турарымыс бо.

— Чарыш оруунуң хемчээли чөжөл? аътты салып үндүрерил?

— Чарыш «Чедер» курорттан эгелээш, Тос-Булакка доостур. Оруктуң узуну 40 метр. Аңаа чүгле тыва уксаалыг малдар киржир. Киржикчилер саны хейи-манындан, 5 дугаар байзага чедир кынаар. А тулган тиелекчиге моторол-

лер тыпсыр бис. Бо маргылдааның кол деткикчилери Тыва Үндезин культура төвү болган.

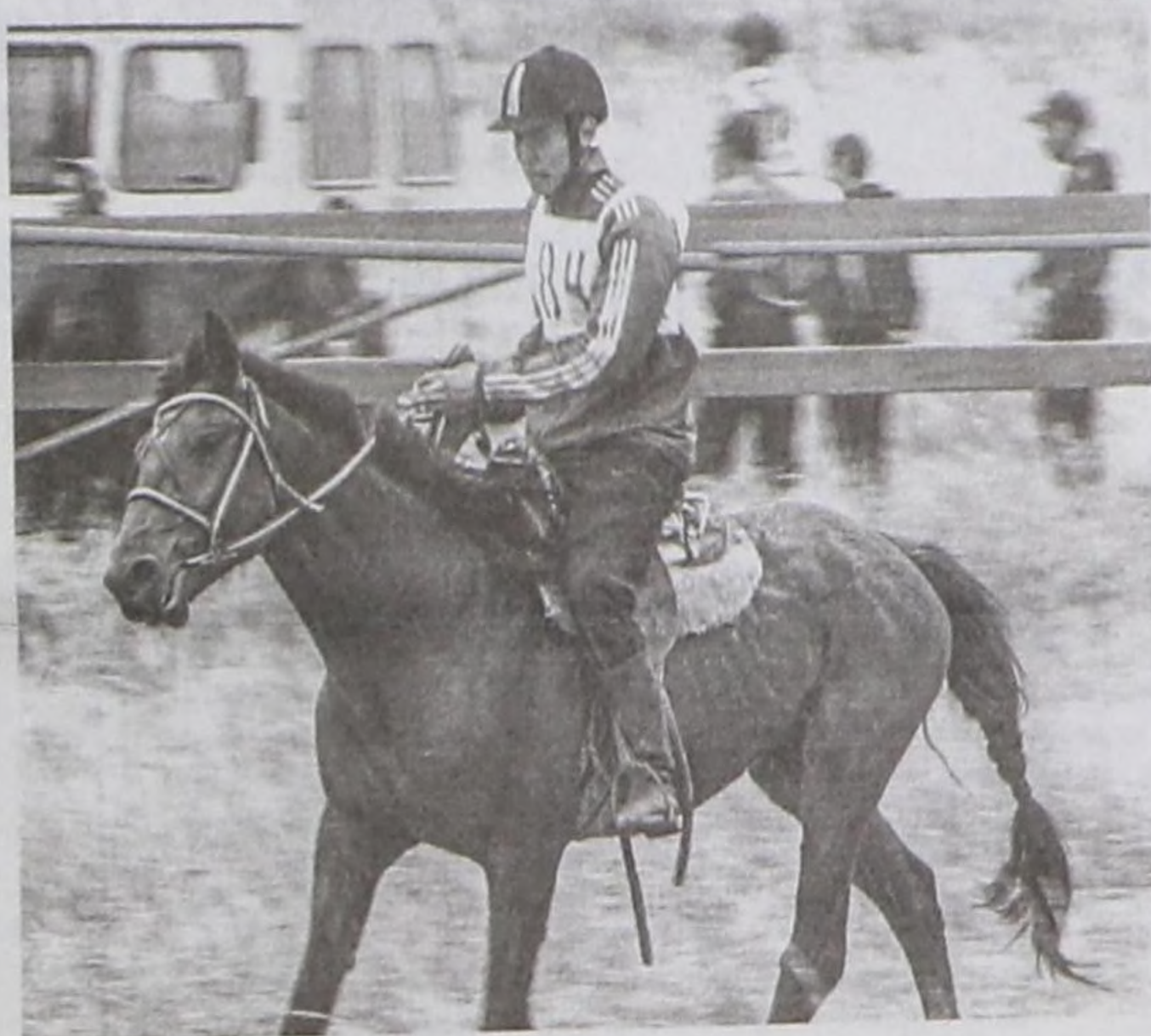
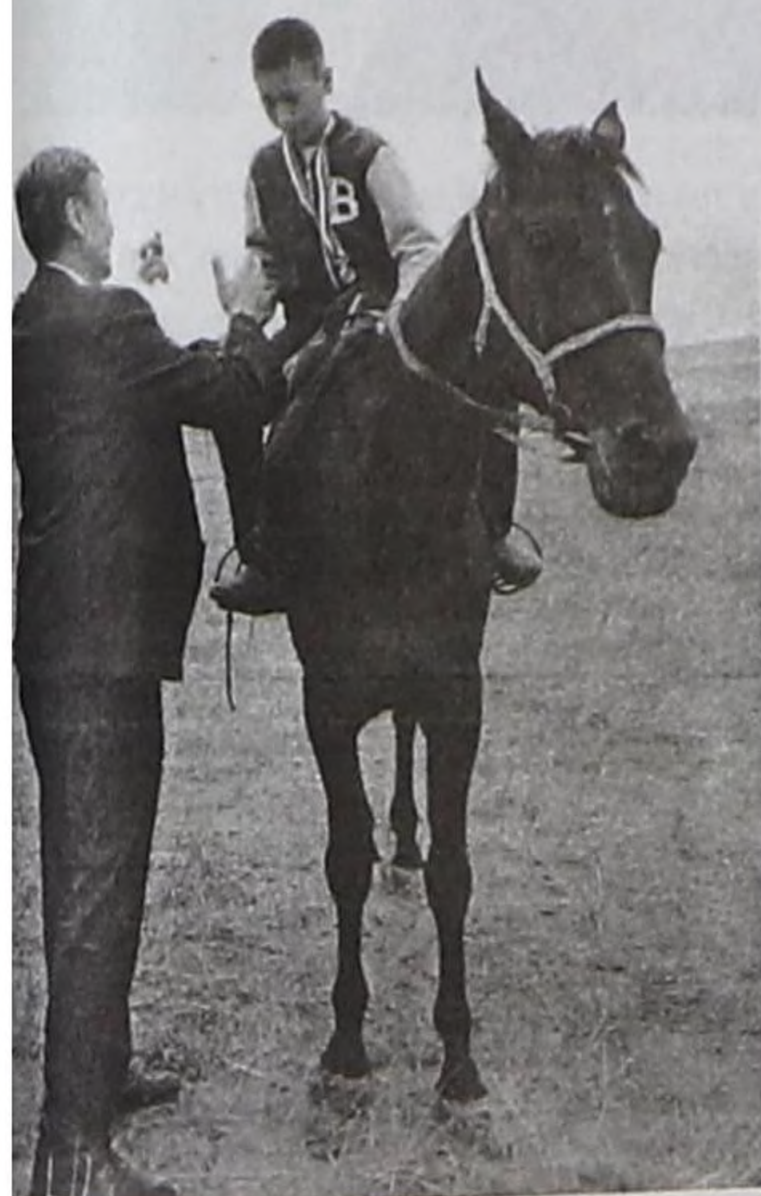
— Эң идекпейлиг киржикчилерге тускай шаңналдар бар бе?

— Ийе, эрткен аъттың ээзи «Спорт мастери» деп хүндүлүг атты чаалап алыр. Бир катап тиилээн аът «Хартыга», а ийи удаа тергилдээр болза, «Эзир» деп хүндүлүг аттарга төлөпиг болур.

— Бүгү Тывадан аът-хөл сонуургап чоруур хей чылгычылар келген деп эгезинде чугааладыңар?

— Бо маргылдаада чүгүрүктерниң чүгүрүү, ушта халыыр деп хөөредиг чок чугаалап болур малдар бар болганы солун болду. Колдуунда республиканың барык шупту кожууннарындан хей кижикелген. Сиген кезер, кышка белеткел үези чоруп турза-даа, улустуң саны хей болду.

— Айтырыгларга харылааныңар дээш четтирдим.

Маргылдааның түңнелинде эң-не маңгыр, эң-не чүгүрүк аъттар илереп үнген.

7 километрге чарышкан ийи харлыг чаваалар аразына Сүт-Хөл кожуундан Шолбан Ондарның, 15 километрге дөрт харлыг чаваалар аразына Бии-Хемден Болат Аракчааның, 30 километрге улуг чүгүрүк аъттар аразына Таңдыдан Валерий Оюннуң малдары бирги байзаже кирген.

10 километрге 4 харлыг чоруктуг чаваалар аразындан Кызыл хоорайдан Ахмед Дармажаптың, 15 километрге улуг чоруктуг малдар аразына Альберт Бады-оолдуң ады бир дугаар келген.

40 километрге тыва уксаалыг малдарны салган. Ооң түңнелинде, Эрзинден Эртине Хүлерниң ады бирги шаңналды чаалап алган, Тес-Хемден Сүрен Сонам-оолдуң малы ийиги черге төлөпиг болган, үшкү черде Эрзинден Орлан Мандалдың, дөрт дугаарында ол-ла кожуундан Сылдыс-оол Каминниң, Улуг-Хемден Эдуард Санчының чүгүрүк ады 5 дугаарында кирип келген.

15 километр хемчээлге тыва аскылар аразына Улуг-Хемден Эдуард Санчының ады бирги байзага төлөпиг болган, Кызылдан Омак Байырың малы ийи дугаар, үшкүзүңге Бай-Тайгадан Кежик Борбак-оолдуң, Тес-Хемден Чингис Шалыктың дөрт дугаарында кирип келген. Өвүрдөн Айдың Монгуштуң чүгүрүк аскыры беш дугаар шаңналдыг черге төлөпиг болган.

Аяс МОНГУШ.

Чуруктар Даян ДАНСҮРҮННУУ.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) үшкү чыыжының депутаттарына кандидаттарның соңгулда мурнунун агитация материалдары (халас үндезинге)

№10
«СУТ-ХОЛЬСКИЙ»
чангыс мандаттыг
сонгулда округу

Онер ОНДАР
Хөгжүлдениң командазы дээш! Тыва дээш!
Сентябрь 8-те Дээди Хуралдың депутаттарының сонгулдаалары

№15
«КАА-ХЕМСКИЙ»
чангыс мандаттыг
сонгулда округу

Юрий КАРА-ООЛ
Хөгжүлдениң командазы дээш! Тыва дээш!
Сентябрь 8-те Дээди Хуралдың депутаттарының сонгулдаалары

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

ИЗВЕЩЕНИЕ

от 03 сентября 2019 г. с. Кунгуртут

Администрация Тере-Хольского кожууна информирует о предоставлении земельного участка с кадастровым номером 17:19:0101006:167 из земель населенных пунктов, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Тере-Хольский кожуун, с. Кунгуртут, ул. Лесная, д. 26, с общей площадью 1500 кв.м., с разрешенным использованием – для индивидуального жилищного строительства.

Заинтересованные в предоставлении земельного участка граждане вправе подать заявление о намерении участвовать в аукционе на право заключения договора аренды в течение 30 календарных дней с даты опубликования настоящего объявления по адресу: Республика Тыва, Тере-Хольский кожуун, с. Кунгуртут, ул. Комсомольская, д. 64, с понедельника по четверг с 9 до 15 часов, администрации Тере-Хольского кожууна.

Главный специалист отдела земельно-имущественных отношений администрации Тере-Хольского кожууна
Сундуй А.А.

Утерянный аттестат о среднем полном образовании, выданный в 2015 году МБОУ СОШ №3 г.Ак-Довурак на имя **Суге Азияны Мерген-ооловны**, считать **НЕДЕЙСТВИТЕЛЬНЫМ**.

Утерянный аттестат об основном общем образовании №А6018386, выданный в 1998 году МБОУ СОШ с.Элегест Чеди-Хольского кожууна на имя **Форума Давид Эрез-ооловича**, считать **НЕДЕЙСТВИТЕЛЬНЫМ**.

Реклама мөөрейинче чалап турар

Күрүнө эрге-чагыргазының болгаш тус чер бот-башкарылга органнарының аразына «Импульс» деп социал реклама мөөрейин «Россия бөгүн» делегейиниң информация агентилели эрттирип турар.

Мораль-этика нормаларына болгаш ниитилелдин эрге-ажыктарына даянып, кижилериниң харыс-салгалыг болурун хевирлеп тургузар социал рекламаны Россияга болгаш Хамаарышпас күрүнелер демнежилгезинге сайырадыры мөөрейиниң кол сорулгазы болур. Ынчангаш аңаа бистиң чуртувустан аңгыда, Абхазия, Азербайджан, Армения, Белоруссия, Грузия, Казахстан, Киргизия, Латвия, Литва, Молдовия, Таджикистан, Туркменистан, Узбекистан, Украина, Эстония болгаш Мурнуу Осетияның күрүнө албан черлериниң төлээлери база киржир.

Мөөрейиниң номинациялары: Эң эки аудиорекомендация; Эң эки блогер; Эң эки буклет; Эң эки видеорекомендация; Эң эки даштыкы реклама; Эң эки плакат; Эң эки

реклама кампаниязы.

Тускай номинациялары: Мөөрейиниң Гран-при шаңгалы; Чылдың трендсеттери (чаа идеяларны азы трендилерни хөй улус ажыглаар кылдыр бодунуң үлегери-биле баштай көргүзүп эгелзэн кижилер); Интернетти хүлээп көргени; Бистиң аажы-чаңымыс.

Чугула социал айтырыгларже ниитилелдин кичээнгейин угландырар сорулгалыг мөөрейге киржир күзүлдиг албан черлери билдиришкенин чүгле конкурс-импульс (konkurse-impulse.ru) сайт таварыштыр сентябрь 16 чедир кирип болур.

Бир эвес айтырыглар бар болза, харылзажыр телефон: 8-495-645-66-01 (немей базар 7248), электроннуг адреси: impulse@rian.ru.

Россияның реклама, телевидение адырының эксперттери, профессионалдыг каттыжышкыннарның, күрүнө эрге-чагыргаларының федералдыг органнарының төлээлери мөөрейиниң жюриери болур.

Байыр чедиришкени

Хүндүлүг Мерген Орланмаевич!

Бөгүн Силерниң мугур 50 харлаан онзаг: хүнүңер-биле сеткиливис ханызындан изиг бай чедирип, ажил-ижиңерге чогаадыкчы чедиришкениңерни, амыдырал-чуртталгаңарга амыр-тайбыңарга ал-бодуңарга быжыг кадыкшылды күзедивис!

Тыва журналистикада көскү, хөйге билдингилүг арга-дуржулгалыг коллегавыс Силер-биле кады ажилдап чоруурувус биске чоргааранчыг.

Тывавыстың кайы-даа булуңунга чед бээриңерге, чонуңарга таныттыңыр, хүндүткелди болгай Силер. Ол хөөредиг эвес, а эки кылга ажылыңарның түңнели – чонуңарның үнелели. Үр чылдар дургузунда КТРК "Тываның" "Медээлер" албанынга республика амыдыралында болуушкуннарны ак-көк телеэкран арның чонга чедирип, теледамчыдылгаларны хөй кылганыңарны телекөрүкчүлөр ам-даа сактыр. Амгы үеде Тываның төөгүлүг "Шын" солунунда журналист ажылыңарны уламчылап чорууруңар дээш өөрүп, демир-үжүүңер кезээде чидиг болурун күзедивис!

"Шын" солунун коллектив.

Тайылбыр

САЛЧАЖЫ БЕРГЕН

Интернетте Яндекске "Работы Моңгуш Черзи фото" деп бөлүк чуруктар аразындан дараазында чурукту алгаш, "Шын" солунун 2019 чылдың август 31-де "Шын" солунга үнген "Моңгуш Черзи – Ак-Турунун огу" деп материалга кириген. Ол чурукта көргүскен ажил Моңгуш Черзиниң ажылы эвес, а Маадыр Очур-оолович Моңгуштуң ажылы болганы, материал үнген соонда билдинген. Яндекске "Работы Моңгуш Черзи фото" деп чүүлде бо ажылдың дугайында тодаргай тайылбыр чок болганындан авторларның аттары салчашкан.

Маадыр Монгуштуң ажылы

солуннун сайтызы: shyn.ru

электроннуг почтазы: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

Үндүрүлгениң тиражы: 4100

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.
Кол редакторнун хүлээлгезин күөседип турар:
В.Э. Чанзан.
Редактор К.К. Монгуш.
Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн адреси:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Редактор — 2-01-35.
Үндүрүкчү редактор М.О. Ондар — 2-17-91.

Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак. — 2-17-94
Хорректорлар В.О. Куулар, Ч.Н. Мачых. — 2-17-94

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хай-гаарал талазы-биле федералдыг албаның Тыва Республика талазы-биле эргелзели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээн. Херэчилелдин дугавы — ПИ №ТУ17-02068.

Солуну «Тываполиграф» АН-ге парлаан. (Индекс: 667000. Тыва Республика, Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлаттыңан материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпөй барып болур. Айыттыңан соннары болгаш еске-даа фактыларын дыңнадыглары дээш авторлар боттары харылдаар.
Чагыдылга индекс: хуу кижилерге — П6855, организацияларга — П6860
Солун неделяда үш каттап үнөр. Хемчээли 2 парлаар ама.
Номерни парлалгаже дужааганы: график өзүгээр — 18.00, херек кырында — 20.00.
Солун келбейн барганда, 2-18-10 телефонсине долгаар.